

ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ ВЕК: РАЗВИТИЕ И АДАПТАЦИЯ

Александър ШИВАРОВ

Abstract: *The paper explores the foreign trade of Bulgaria in the years 1900 – 1945. It depicts the development of merchandise trade on the background of the country's economic growth during the first half of the 20th century. GDP estimates for the whole period enable the evaluation of trade openness and its comparison to that of other European countries. Trade outcomes are assessed in terms of level and growth (the intensive margin), and diversification (extensive margin). The results of the analysis suggest increased dynamism in the Bulgarian economy and its external sector in the period between the two world wars. This newly found resilience enables the economy to recover after World War I and the Great Depression.*

Key words: *Foreign trade, Trade openness, Trade diversity, Twentieth century*

JEL: F14, N73, N74

Външната търговия на България през първата половина на ХХ век представлява интерес както за съвременниците (Kemilev, 1940; Georgiev, 1946), така и за по-късните изследователи на периода (Katsarkova, 1989). Съществена част от историческите публикации се фокусират върху институционалната рамка за провеждане на външнотърговска политика или върху двустранните отношения с определени страни. Настоящата работа си поставя за цел да очертае степента на участие на България в световното стопанство през разглеждания период и способността на страната за адаптация при настъпване на шокове и последващо възстановяване. Рамката на изследването се задава от надеждността на мрежата от търговски връзки и влиянието, което тя оказва върху устойчивостта на системата на външната търговия.

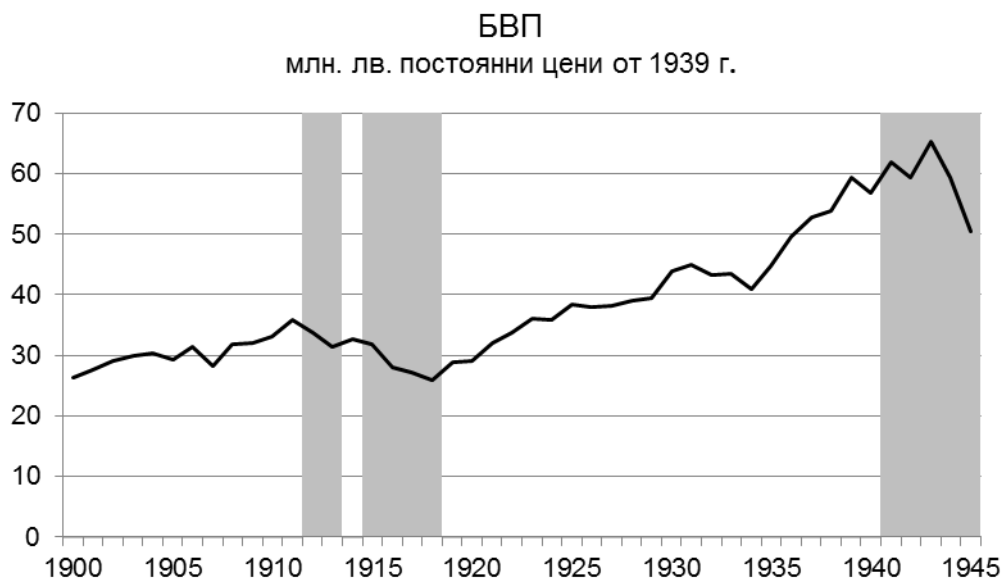
Данните, изградени върху поредица от публикации на Главна дирекция на статистиката (DGS 1914; 1927; 1930; 1935; 1940; 1946), се анализират през призмата на съвременното разбиране за резултатите от външната търговия. В прегледа са включени елементи като равнище на международния стокообмен, както и диверсификация на продуктите и пазарите. Същевременно акцентът е върху тези показатели за външната търговия, които могат да бъдат изчислени в текущи цени, тъй като понастоящем не разполагаме с еднозначни ценови индекси за периода, чрез които да бъде отстранено влиянието на инфлацията, особено в периода след Първата световна война.

Търговският обмен може да бъде разглеждан като функция на предлагането на продукти за износ и търсенето на вносни изделия, пречупени през влиянието на инструментариума на външнотърговската политика – мита, субсидии, административни мерки и съпътстващите ги разходи – прилаган от двете страни. От тази перспектива външната търговия е неразривно свързана с общото състояние на стопанството, неговите възходи и спадове, продиктувани от колебанията на бизнес циклите, както и от събития с влияние върху цялостния ход на обществените отношения. Това налага и кратък обзор на състоянието на българската икономика през разглеждания период.

Икономически растеж и развитие (1900 – 1945)

В годините след 2006 г. бе изградена достатъчно достоверна картина на макроикономическите показатели на България за периода от последните десетилетия на XIX век до края на Втората световна война. Основният принос за това е на Мартин Иванов (Ivanov, 2006; Ivanov and Tooze, 2007; Ivanov, 2012), който стъпва върху първопроходческата работа на Асен Чакалов (Chakalov, 1946) и отчасти ранните опити на Кирил Попов (Popov, 1916). Критичен преглед на натрупаните опити за оценка на благосъстоянието и икономическия растеж на България през XX век както от български, така и от чужди автори прави Росица Рангелова (Rangelova, 2006). Резултатите от функционирането на икономиката традиционно се разглеждат през призмата на утвърдилата се в годините след Втората световна война система на националните сметки. Основен показател за икономическата активност в дадена страна в тази рамка е брутният вътрешен продукт (БВП), който измерва па-

ричната стойност на всички крайни стоки и услуги, произведени през определен период от време, най-често една година. Историческата реконструкция на БВП дава възможност да бъдат разгледани стопанските процеси от първата половина на века от позициите на съвременната икономическа теория и да се анализират по-пълноценно различни аспекти на стопанската дейност на фона на цялостното развитие на икономиката. В периода 1900 – 1945 г. българската икономика демонстрира сравнително скромнен растеж от 1,5% на година (фиг. 1).

Фигура 1. Брутен вътрешен продукт на България, 1900 – 1945 г., в млн. лв. по постоянни цени от 1939 г.

Източник: По данни от SEEMHN (2014)

В рамките на близо половин век, изпълнен с бурни политически събития, е налице екстензивен растеж, който е прекъсван по-съществено от войните и в по-малка степен от Голямата депресия. В периода от 1900 – 1911 г. БВП на страната нараства средно с 2,8% на годишна база като този период не е лишен от краткосрочни спадове през 1905 и 1907 г. В резултат на участието на страната в Балканските войни и Първата световна война (маркира-

ни в сиво на фиг. 1) икономиката се връща на равнището, около което гравитира през 1895 – 1897 г. В междувоенния период се отчитат по-високи темпове на икономически растеж: средно 3,5% на година. Отчетлив е спадът в периода 1932 – 1934 г., предизвикан от въздействието на Голямата депресия. С активното включване на България във военни действия се наблюдава рязко свиване на БВП през 1944 – 1945 г.

Скромният икономически растеж не успява да повиши осезаемо благосъстоянието на българите, тъй като е съпътстван от демографска експанзия със сходни параметри. Населението на страната се увеличава от 3,74 млн. души през 1900 г. до 6,97 млн. през 1945 г., което се равнява на годишен прираст от 1,4%. В дългосрочен план икономиката едва успява да догонва нарастването на населението, което води до реален и траен спад в благосъстоянието вследствие на войните. Необходими са почти две десетилетия след Първата световна война, за да бъде надхвърлено едва през 1937 г. нивото от предвоенната 1911 г. (фиг. 2).

Фигура 2. Брутен вътрешен продукт на човек от населението в България, 1900 – 1945 г., в лв. по постоянни цени от 1939 г.

Източник: По данни от SEEMHN (2014)

Това относително благополучие продължава до 1939 г. Следват няколко години с противоречиви тенденции, включително и максимума за целия разглеждан период от 9525 лв. през 1943 г., последван от по-стръмно влошаване на доходите, отколкото през войните в началото на века. Нарастването на икономиката с темпове, сходни с тези на прираста на населението, поставя редица въпроси за двигателите на икономическия растеж през първата половина на века. На практика БВП на човек от населението през 1945 г. е на почти същото равнище, както в началото на периода и скромните постижения от 30-те години са изтрети от последиците от Втората световна война.

На този фон ще разгледаме картината на външната търговия на България като отражение на връзките ѝ със световната икономика.

Отвореност на икономиката

Степента на интеграция на дадена икономика в световното стопанство традиционно се измерва с показателя за отвореност на търговията. Той представлява съотношението на сумата на вноса и износа на стоки спрямо БВП, измерено в проценти. Показателят предоставя информация за зависимостта на местните производители от външното търсене и на местните потребители и производители от доставки от чужбина. В литературата, посветена на вълните на глобализацията, отвореността на икономиката се разглежда и като индикатор за хода на тази мощна трансформация на световната икономика, довела до увеличаване на взаимната зависимост между страните и икономическите агенти (Ortiz-Ospina & Roser, 2017). Налице е консенсус, че първата вълна на глобализация завършва до Първата световна война, независимо от разногласията дали пикът ѝ е около 1870 г. или непосредствено преди войната (Federico & Tena-Junguito, 2017). Основните фактори за нарастване на търговския обмен са намаляването на разходите за търговия посредством спад на транспортните разходи, снижаване на митата и други административни бариери пред търговията (Jacks, Meissner & Novy, 2010).

Макар че съществува корелация между отвореността на икономиката и икономическия растеж, въздействия могат да протичат и в двете посоки. Основното допускане е, че по-интензивната търговия стимулира икономическия растеж, тъй като води до специализация, по-оптимално разпреде-

ние на производствените ресурси и повишава конкурентоспособността в дългосрочен план. Същевременно силно отворените икономики са изложени на икономически смущения чрез търговските канали. Свиването на търсенето на експортните продукти или силни колебания на международните цени, най-често на суровините, водят до неблагоприятни последици за износителите. Важен фактор за устойчивостта на икономиката се явява диверсификацията на връзките с външотърговските партньори и стоковата структура на вноса и износа.

Средните стойности на съотношението на вноса и износа спрямо БВП за Европа през 1900 г са 32% и съответно 37% за 1913 г. (Ortiz-Ospina & Roser, 2017). Средната стойност за периода 1900 – 1911 г. за България е 20%, с максимален външотърговски оборот като дял от БВП от 27% през 1904 г. (фиг. 3).

Фигура 3. Индекс на търговска отвореност на икономиката, процент от БВП

Източник: По данни от SEEMHN (2014) и Ortiz-Ospina & Roser (2017)

В периода до Балканските войни България е по-слабо интегрирана в европейските пазари, отколкото например Румъния или страни като Германия и Италия, в които индустриализацията започва по-късно спрямо Великобритания и Франция. След рязкото свиване на икономическата активност по време на войните търговията се възстановява до предвоенните нива през 1920 г. и очевидно влиза в по-висока степен на синхрон както с балканските държави, така и с по-големи икономики като тези на Германия и Италия. Намалването на международната търговия през първата половина на 30-те години е характерно за всички държави в Европа и региона. Следва кратко възстановяване на нивата на търговия и силното ѝ ограничаване по време на Втората световна война.

Външнотърговски партньори

Независимо от степента на обвързаност на икономиката с чуждестранните пазари, важен аспект е разпределението на търговските потоци между страните партньори. В периода 1902 – 1911 г. делът на петте водещи пазара съставлява 78% от общия износ. Това са Белгия, Османската империя, Великобритания, Германия и Австро-Унгария. Вносът е концентриран в малко по-висока степен и 80% от него е с произход от Австро-Унгария, Германия, Великобритания, Османската империя и Франция.

За по-издържана оценка на концентрацията на търговските потоци се използва индексът на Херфиндал-Хиршман (индекс ХХ) (Reis & Farole, 2012, р. 41). Стойности близки до нула са показател за висока диверсификация, докато ако износът е насочен само към един пазар – или концентриран в един продукт – индексът ще приеме стойност единица. Резултати в интервала 0,15 – 0,25 обикновено се разглеждат като индикатор за умерена концентрация, докато оценки над 0,25 сочат висока концентрация.

По отношение на износа индексът ХХ варира от 0,12 до 0,18 за периода 1902 – 1911 г. със средна величина от 0,16. Вносът се характеризира със стойности от 0,15 – 0,16 като средноаритметичната оценка за периода също е 0,16. И в двата случая може да се говори за умерена концентрация на външната търговия на България, насочена към пет-шест основни партньора, като водещият в листата генерира около една четвърт от входящия или изхо-

дящия търговски поток.

В периода между двете световни войни настъпват някои изменения в географската структура на външната търговия – част от тях продиктувани от промените в политическата карта на Европа. Най-съществената промяна обаче е в снижаване на зависимостта от ключовите пазари, поне до настъпването на Голямата депресия. За 1924 – 1932 г. индексът ХХ за експортните пазари е средно 0,12 (като не надхвърля 0,14 за нито една година), а по отношение на страните по вноса е 0,11. Водещите дестинации за експорта са Германия, Австрия, Италия, Гърция и Франция, към които са насочени 61% от целия износ. Вносът от петте най-важни партньора формира 64% от общата стойност на импорта. Това са Германия, Италия, Великобритания, Австрия и Чехословакия.

След 1933 г. трайно нараства ролята на Германия като водещ търговски партньор и нейният относителен дял в износа се увеличава от 36% до 88% (1944 г.). Сходно е развитието и при вноса: той нараства от 38% до 72% за периода 1933 – 1944 г. Причините за това развитие могат да се търсят в няколко направления: промяната на международните финансови пазари след 1929 г. (Marinov, 2010, pp. 47-65), целенасочената икономическа експанзия на Германия към Югоизточна Европа, но и „политиката на западните държави, които съзнателно я насочваха към този район, за да я отклонят от други по-богати райони в Южна Америка, Близкия и Средния Изток, от които самите те бяха по-заинтересувани“ (Katsarkova, 1989, p. 48).

С навлизането на съветски войски в България през септември 1944 г. Съветският съюз встъпва в ролята на Германия като основен търговски партньор. През кризисната в икономически план 1945 г. 95% от износа е насочен към Съветския съюз и 80% от доставките идват оттам – ясен знак за пълно доминиране на външната търговия на България само от една страна.

Стокова структура на външната търговия

Стоковата листа, предмет на външна търговия, преминава през сериозни трансформации в двата подпериода преди Балканските войни и между двете световни войни. За 1902-1911 г. е характерна висока концентрация на износа около малко на брой стокови групи. Най-отчетливо присъстват зър-

нените храни, които формират две трети от общата стойност на експорта. В първите пет стоки попадат още храни от животински произход с относителен дял за периода от 10%, текстилни изделия – 6%, живи животни – 5% и парфюмерия – 3%. Съвкупният дял на първите пет позиции в износа за десетте предвоенни години достига 91%. Високата концентрация на експорта около малко на брой стоки се потвърждава и от индекса ХХ, чиято средна величина за периода е 0,47. В отделни години като например 1904 г. достига стойности от 0,61 – тогава износът на зърно съставлява 78% от общия експорт.

Структурата на вноса е по-разнообразна и при нея концентрацията около водещите позиции е умерена. Индексът ХХ е 0,15, а петте най-значими стокови групи допринасят за 65% от общата стойност на импорта. С най-голяма значение са текстилните стоки с относителен дял от 32%, следвани от метали и изделия от тях – 11%; машини, инструменти и апарати – 9%; кожи и кожени изделия, както и колониални стоки – по 6%.

След Първата световна война настъпва период на постепенно възстановяване на търговията, съпроводен и от промени в структурата на стокообмена. Следвоенната 1919 г. е особено нетипична, тъй като се налага внос на зърнени храни – традиционен предмет на износ за България. Вследствие на териториалните промени след войните страната се превръща в нетен износител на тютюн, докато експортът на зърнени храни намалява като относителен дял спрямо началото на века. Тази тенденция, започнала през 20-те години, се задълбочава през следващото десетилетие. Така например в периода 1921 – 1923 г. водеща роля играе износът на зърнени храни с относителен дял от 44%, следван от тютюна (28%) и храните от животински произход (11%, предимно яйца). За същия период първите пет експортни позиции – освен изброените, още текстилни изделия и живи животни – формират 90% от приходите от износ.

На границата между второто и третото десетилетие на века превес взема износът на тютюн като зърнените храни остават на втора позиция. През 1927 – 1932 г. дялът на тютюна варира от 33 до 46%, докато средните стойности за износа на зърно за периода са 20%; други хранителни стоки от животински произход допринасят за 16% от експорта. Наблюдава се из-

вестна диверсификация в структурата на износа спрямо началото на 20-те години. През 1938 – 1940 г. ролята на тютюна като основна стока, която формира около две пети от износа се затвърждава. Второто място в експортната листа се заема вече от плодовете (18-20% през трите години), а зърнените храни остават на трета или дори четвърта позиция (през 1939 г.).

В рамките на двете десетилетия между войните при вноса също се наблюдава постепенен процес на заместване на едни стокови групи от други. Най-общо тенденцията може да бъде описана като намаляване на дела на текстилните материали и облеклата за сметка на нарастване на значението на машините, металите и металните продукти. През 1920 – 1923 г. текстилните материали и облеклата формират средно 44% от вноса, следват метали и метални изделия с 12%, а вносът на машини и инструменти е около 6% от общата стойност. В периода 1927 – 1932 г. текстилът и облеклата съставляват 34% от вносната листа, докато на металите и изделията от тях се падат 15%, а на машините – 14%. През 1938 – 1940 г. делът на текстилните продукти спада от 19 до 13% в края на периода. Делът на внасяните черни и цветни метали и изделия от тях средно за трите години е около 20%. Приносът на машините и апаратите през последните години преди включването на България във Втората световна война се колебае от 17 до 31%. Аналогична тенденция се наблюдава и при превозните средства, които до 1934 г. не надхвърлят 2% от стойността на вноса: през 1938 г. те формират 6%, в 1939 г. – 16%, а в 1940 г. – 7% от целия импорт.

Заклучение

Българската икономика демонстрира скромнен растеж в периода 1900 – 1945 г., който се оказва недостатъчен за подобряване на благосъстоянието и осъществяване на трайно икономическо развитие. Съществена роля за този неуверен напредък има отрицателното въздействие на войните, в които страната участва през първата половина на века, шокът от Голямата депресия и в отделни години – поне през първото десетилетие – неблагоприятни за аграрния сектор климатични фактори. На този фон страната развива връзките си със световната икономика с оглед на природните дадености и натиска за специализация, оказван от международните пазари.

До началото на Балканските войни (1912–1913 г.) България е сравнително слабо отворена за търговия както спрямо средните европейски равнища, така и в сравнение със съседни страни като Румъния. Слабият принос на външната търговия към брутния вътрешен продукт се допълва от висока степен на концентрация на стокообмена в малко на брой партньори. За отбелязване е изключително високият дял на зърнените храни в експорта – средно около две трети от общата стойност на износа, а в отделни години и три четвърти от целия приход от износ. При вноса в този период водеща роля имат текстилните продукти и облеклата. Външната търговия до войните има много от характеристиките на т.нар. страни от периферията: типичен суровинен експорт, зависим от природните условия и цените на международните пазари, ориентиран предимно към развитите европейски икономики и в по-малка степен към съседните страни. Картината се допълва от вноса на базисни промишлени стоки като платове и конфекция.

Макар и парадоксално на пръв поглед, шокът от Балканските и Първата световна война донякъде динамизира българското стопанство. То се развива по траектория на по-висок икономически растеж спрямо предвоенния период. (Въпреки това, БВП на човек от населението не достига предвоенното равнище до 1937 г.) Независимо от политическата и външноикономическа изолация, в която страната изпада след Първата световна война, тя постига по-високи нива на отвореност спрямо 1900 – 1911 г., които са в синхрон с останалите държави от региона и търговските партньори в Европа. Териториалните промени в резултат от войните, провокират нов икономически модел, в който водеща роля при износа заема тютюнът, значението на зърнените храни спада, а през 40-те години в експортната листа трайно се включват плодове и животински продукти. По-високата диверсификация на стоковата структура на износа като цяло намалява отрицателните въздействия от колебанията на международните цени. В дългосрочен план обвързването с един доминиращ търговски партньор се оказва неблагоприятно, а след политическия обрат през 1944 г. търговският партньор се превръща на практика в единствен.

Потенциалът за адаптация проличава и в структурата на вноса, който се преориентира от текстилни изделия през 20-те години преимуществено

към продукти на черната и цветната металургия, машини, апарати и превозни средства в началото на 40-те. Търсенето на вносни продукти се преориентира от потреблението към производствения сектор и услугите, които притежават по-голяма възможност за подкрепа на икономическия растеж и развитие. Независимо от негативното въздействие на Голямата депресия, българската икономика се връща сравнително бързо към модел на растеж и относително динамична външна търговия. Двете десетилетия между войните демонстрират капацитета за адаптация към промени и сравнителната устойчивост на икономиката от този период на външни шокове. В рамките на няколко години успяват да се наложат успешно нови продукти в търговския стокообмен и са налице ясни сигнали, че стопанството работи на по-високи обороти отколкото в предвоенното десетилетие. Възможните обяснения за това наблюдение могат да се търсят в институционалната рамка и настъпващите технологични промени, които си пробиват път и в българската икономика през тази епоха.

REFERENCES:

- Chakalov, A 1946, *The national income and outlay of Bulgaria. 1924 – 1945*, Knipegraph, Sofia. (in Bulgarian)
- DGS, Direction générale de la statistique 1914, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Pendant l'année 1911*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1927, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Importation, exportation, entrepôt et transit. Pendant les années 1919-1923*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1930, *Statistique du commerce du Royaume de Bulgarie avec les pays étrangers. Importation, exportation, entrepôt et transit. en 1928*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1935, *Statistique du commerce extérieur 1934*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1940, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.
- Direction générale de la statistique 1941, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.

merie de l'état, Sofia.

Direction générale de la statistique 1946, *Statistique du commerce extérieur*, Imprimerie de l'état, Sofia.

Federico, G & Tena-Junguito, A 2017, 'A tale of two globalizations: gains from trade and openness 1800–2010', *Review of World Economics*, vol. 153, no. 3, pp. 601-626.

Georgiev D 1946, 'New instruments of trade policy', *Godishnik na VDU*, vol. 19, pp. 3-142. (in Bulgarian)

Ivanov, M 2006, 'National income of Bulgaria, 1892 – 1924', *Bulgarian National Bank: Discussion papers*, no. 54, pp. 1-80.

Ivanov, M & Tooze, A 2007, 'Convergence or Decline on Europe's Southeastern Periphery? Agriculture, Population, and GNP in Bulgaria, 1892 – 1945', *Journal of Economic History*, vol. 67, no. 3, pp. 672-704.

Ivanov, M 2012, *The gross domestic product of Bulgaria 1870 – 1945*, Ciela, Sofia.

Jacks, D, Meissner, C & Novy, D 2010, 'Trade costs in the first wave of globalization', *Explorations in Economic History*, vol. 47, no. 2, pp.127-141.

Katsarkova, V 1989, *Economic relations of Bulgaria with the Balkan countries in the period between the two world wars (1919 – 1941)*, Bulgarian Academy of Sciences Publ. House, Sofia. (in Bulgarian)

Kemilev, A 1940, 'General trends in our foreign trade', *Economist*, no. 1, pp. 17-30. (in Bulgarian)

Marinov, G 2010, *International finance and economy of Bulgaria*, BSNN, Varna. (in Bulgarian)

Popov, K 1916, 'Economy of Bulgaria in 1911: a statistical study', *Sbornik na Bulgarska akademiya na naukite. Klon Istoriko-filologichen i filosofsko-obshtestven*, no 8, pp. 1-483. (in Bulgarian)

Ortiz-Ospina, E & Roser, M 2017, 'International Trade' in *OurWorldInData.org*, viewed 1 September 2017 <<https://ourworldindata.org/international-trade>>.

Rangelova, R 2006, *Bulgaria in Europe: economic growth during XX century*, Marin Drinov, Sofia. (in Bulgarian)

Reis, JG & Farole, T 2012, *Trade competitiveness diagnostic toolkit*, The World Bank, Washington DC.

SEEMHN, South-East European Monetary History Network 2014, *South-Eastern European Monetary and Economic Statistics from the Nineteenth Century to World War II*, Bank of Greece, Bulgarian National Bank, National Bank of Romania, Oesterreichische Nationalbank, Athens, Sofia, Bucharest, Vienna, viewed 20 August 2017 <<https://www.oenb.at/en/Publications/Economics/south-east-european-monetary>>

-history-network-data-volume.html>.

Correspondence address:

Aleksandar Shivarov – Chief Assist. Prof., PhD

University of Economics – Varna

Department of International Economic Relations

77, Knyaz Boris I Blvd., 9002 Varna

Tel.: (+ 359) 882 164 833

E-mail: a.shivarov@ue-varna.bg